

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Omtrent Afrikaanse taalkunde
Schadeberg, T.C.

Citation

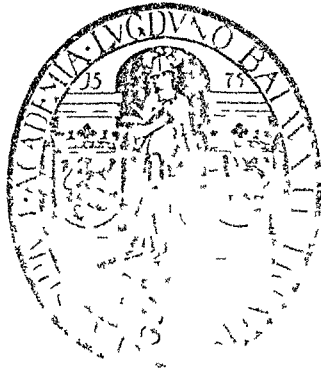
Schadeberg, T. C. (1987). *Omtrent Afrikaanse taalkunde*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/8819>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/8819>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

RIJKSUNIVERSITEIT TE LEIDEN

De Rector Magnificus maakt bekend dat op
vrijdag 1 mei 1987 te klokke 16.15 uur

DR. THILO C. SCHADEBERG

benoemd tot gewoon hoogleraar in de faculteit der
letteren om werkzaam te zijn op het vakgebied van de
Afrikaanse taalkunde, zijn ambt openlijk zal aanvaarden
door het uitspreken van een rede in het Groot Auditorium,
Rapenburg 73.

Tot het bijwonen van deze plechtigheid worden alle belangstellenden
uitgenodigd

J. J. M. BEENAKKER

Men wordt verzocht tien minuten voor de aanvang aanwezig te zijn

De parkeermogelijkheid in de nabijheid van het academiegebouw is
beperkt

OMTRENT AFRIKAANSE TAALKUNDE

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt
van gewoon hoogleraar in de Afrikaanse taalkunde
aan de Rijksuniversiteit te Leiden
op vrijdag 1 mei 1987

door

Dr. Thilo C. Schadeberg

1987

RIJKSUNIVERSITEIT TE LEIDEN

Mijnheer de Rector Magnificus,
zeer gewaardeerde toehoorders,

Afrikaanse taalkunde houdt zich bezig met de beschrijving en de vergelijking van Afrikaanse talen. Gaarne vraag ik vandaag uw aandacht voor enkele beschouwingen over wat ons vak naar mijn mening inhoudt, wie er iets aan heeft, en waarom wij ons ermee bezig houden.

Er worden in Afrika meer dan duizend talen gesproken, door in totaal om en nabij een half miljard mensen. Er is een grote variatie wat het aantal sprekers betreft; er zijn talen zoals het KiSwahili en het Hausa met meer dan 30 miljoen sprekers, en aan het andere uiteinde van de schaal zijn er talen met extreem weinig sprekers. Voor de taalkunde zijn ze in principe alle even belangrijk.

We kunnen het aantal Afrikaanse talen niet nauwkeuriger opgeven, omdat er geen bruikbare criteria zijn om uit te maken of twee of meer wijzen van spreken variaties van één taal zijn dan wel verschillende talen. Natuurlijk kunnen we in Afrika duidelijke gevallen vinden van dialect-variantie, en ook van taalgrenzen. Maar de tweedeling "taal" tegenover "dialect" is in de taalkundige praktijk lang niet altijd toepasbaar. Vaak wordt mij gevraagd of ik mij met de dialecten van Afrika bezig houd. De vraagsteller verstaat dan onder "dialect" streektalen, in tegenstelling tot officiële landstalen, en gaat er ten onrechte van uit dat Afrika te verdelen zou zijn in een anglofoon, een frankofoon, een lusofoon en een arabofoon Afrika.

Sommige Afrikaanse talen worden al eeuwenlang geschreven, zoals bijvoorbeeld het Nubisch en het KiSwahili; voor vele andere, maar niet alle, talen is pas in de

laatste honderd jaar een schrijf-traditie ontstaan. De Afrikaanse taalkunde trekt zich van dit soort verschillen betrekkelijk weinig aan: Zij erkent het primaat van de gesproken over de geschreven taal. Ongaarne zou ik van "ongeschreven talen" spreken, en de in Frankrijk gebruikelijke term "langues à tradition orale" vind ik ook niet gelukkig. Deze termen wekken ten onrechte de indruk dat de zo aangeduide talen iets missen, of tenminste anders zijn dan onze "gewone" westerse talen. Toch zijn ze taalkundig wezenlijk gelijk aan de hier meer bekende westerse talen. Immers, de belangrijkste fase van taalverwerving geschiedt op een leeftijd waarop ook bij ons kinderen kunnen lezen noch schrijven. Hoe belangrijk het medium schrift ook moge zijn, de invloed ervan op taal is tamelijk gering en de menselijke taal is altijd en overal in de eerste plaats iets dat gesproken wordt.

Volgens een bepaalde traditie begint het terrein, waarop Afrikaanse taalkunde zich dient te richten, ergens bezuiden de Sahara. Zo heeft bijvoorbeeld deel 7 van de monumentale reeks "Current Trends in Linguistics" de titel "Linguistics in Sub-Saharan Africa", en in de befaamde, mede onder Leidse redactie tot stand komende "Linguistic Bibliography" is ons de rubriek "Languages of Negro-Africa" toebedacht. In deze visie worden Afrikaanse talen dus in twee groepen verdeeld: de talen van de Afroaziatische (helaas vaak ook nog "Hamito-Semitisch" genoemde) taalfamilie, en de overige. Deze indeling berust op onscherpe geografische, op onhoudbare raciale, en in elk geval op eurocentrische criteria.

Nu is het een feit dat de beoefening van de Afrikaanse taalkunde aan instellingen van hoger onderwijs meestal over meerdere afdelingen verspreid is. In Leiden, en elders, kennen wij vakgroepen waar Semitische talen - waartoe zo belangrijke Afrikaanse talen als het Arabisch en het Amhaars behoren - en Egyptisch bestudeerd en

onderwezen worden. Deze vakken hebben hun eigen wetenschappelijke tradities opgebouwd die ouder zijn dan die van de academische Afrikaanse taalkunde. Zij richten hun aandacht sterker dan wij op geschreven teksten, en zij leggen meer dan voor ons doenlijk is de nadruk op de studie van cultuur en geschiedenis. Er zijn dus goede redenen voor de bestaande arbeidsverdeling. Maar voor een goed begrip van de taalkundige situatie in Afrika, en de geschiedenis van Afrika, moeten wij trachten de samenhang van alle Afrikaanse talen niet uit het oog te verliezen, en de bestaande banden van samenwerking te versterken.

De eerste taak van de Afrikaanse taalkunde is het beschrijven van de talen van Afrika. Dit is geen haalbare doelstelling. Ten eerste zijn er veel meer talen in Afrika dan de voor deze taak beschikbare taalkundigen aankunnen. Ten tweede kan een taalbeschrijving ook nooit volledig zijn, hoewel men dit vroeger wel soms dacht. Toen ik acht maanden geleden samen met mijn collega Maganga uit Dar es Salaam aan een beschrijvend onderzoek van het KiNyamwezi begon, heb ik nog eens de oudere bronnen over deze taal geraadpleegd. In het voorwoord van een van de oudste beschrijvingen, een grammatica van circa 80 bladzijden uit 1901, las ik: "Ik hoop de grammatica van het KiNyamwezi, en in het bijzonder van het dialect van Unyanyembe, bij deze in alle details te hebben vastgelegd." Niettemin kan ik u verzekeren dat ons werk geen verdubbeling inhoudt van reeds gedaan onderzoek, en de door ons niet beantwoorde vragen zullen voldoende stof overlaten voor nog evenveel proefschriften over het KiNyamwezi als over het Nederlands.

Toch moeten wij aan het doel van zo omvattend mogelijke beschrijvingen van zoveel mogelijk Afrikaanse talen principieel vasthouden. Dit lijkt vanzelfsprekend, maar wie ooit een aanvraag voor subsidiëring van taalkundig onderzoek heeft geformuleerd kent de druk om toch vooral

het accent te leggen op het belang voor theorie-vorming en theorie-toetsing. Waar ik voor wil pleiten is de erkenning van de volwaardigheid van taalkundig onderzoek dat niet meer en niet minder beoogt dan een zo precies en volledig mogelijke beschrijving van een taal te geven, mede door middel van woordenboeken en tekst-verzamelingen.

Daarmee wil ik zeker niet beweren dat ons onderzoek vrij van theorie zou moeten zijn of zou kunnen zijn. Ons begrip van wat wij onderzoeken en van wat wij beschrijven wordt altijd door onze theoretische vooronderstellingen gestuurd en beïnvloed. Maar de sterkte van de Afrikaanse en elke andere tak van beschrijvende taalkunde ligt in het vermogen om de sturing door de theorie zo goed mogelijk te weerstaan en een open oog te hebben voor verschijnselen die de theorie niet voorziet of "voorspelt". U mag dit vergelijken met de discussie over zogenaamd "waardevrij" nieuws. Hoewel ik moet toegeven dat echt waardevrij nieuws niet bestaat, luister ik toch het liefst naar een omroep die uitgaat van deze onjuiste visie.

In de geschiedenis van de Afrikaanse taalkunde vinden wij tal van voorbeelden van bijna collectief verzet tegen bepaalde, in zeer ruime kring aanvaarde theoretische inzichten, omdat die inzichten slecht bij de te beschrijven talen pasten. Er was, bijvoorbeeld, een tijd toen zowat elke nieuwe inleiding tot de algemene taalwetenschap begon met de mededeling dat de relatie tussen een actieve en een passieve zin het best door een transformatie zou kunnen worden beschreven. Op bantoeïsten heeft dit nooit veel indruk gemaakt, omdat de meest gebruikelijke strategie voor het maken van passieve zinnen in het Bantoe op derivatie gebaseerd is. Daarmee staan passieve werkwoorden op één lijn met causatieve, applicatieve, meerdere soorten statieve en andere, syntactisch minder opvallende groepen van afgeleide

werkwoorden. De theorie heeft zich intussen zodanig ontwikkeld dat deze en overigens ook de meeste andere soorten transformaties niet meer hoeven.

Op het gebied van de fonologie zijn de voorbeelden nog talrijker. Ik zal er twee noemen. In de eerste plaats is er het beruchte geval van de zogenaamde zwevende of vrije tonen. Afrikanisten hebben jaren lang van dit instrument gebruik gemaakt - en wellicht soms ook misbruik. Zij hadden onderkend dat de tonen van een woord, of van een reeks woorden, niet altijd adequaat te beschrijven waren als eigenschappen van toondragende elementen. Van meet af aan waren er echter ernstige theoretische bezwaren tegen de zwevende tonen waar zij toen van uitgingen, maar als descriptief instrument waren zij voor velen onmisbaar. Een vroeg, klassiek voorbeeld is het artikel van Voorhoeve, Meeussen en De Blois uit 1969 over de Igbo genitief-constructie, waar de auteurs een poging doen om het genitief-morfeem en de "downstep" in termen van "vrije", dat wil zeggen niet aan een volledig segment gebonden tonen te representeren en in regels te vatten.

Paul Newman - en nu ben ik aan mijn tweede voorbeeld toegekomen - heeft in 1972 het wezen en de functie van het contrast tussen "zware" en "lichte" klankgrepen aan de hand van Tsjadische talen toegelicht, ook al maakte de syllabe in die tijd geen deel uit van het ook door hem in beginsel aanvaarde fonologische raamwerk. - Intussen zijn er fonologische theorieën die zwevende tonen en syllaben kunnen hanteren, en die zowaar het voorkomen van die zwevende tonen voorspellen.

Ik noem deze voorbeelden om mijn kijk op de relatie tussen de Afrikaanse taalkunde en de algemene taalwetenschap te verduidelijken. Ik zie onze vakken als elkaar aanvullend, en ik ben blij dat wij het in deze van harte eens zijn. In andere delen van de wereld wordt de

Afrikaanse taalkunde wel als deel gezien van het geheel algemene taalwetenschap. Hoe boeiend een zo gedefiniëerd specialisme ook moge zijn, toch vrees ik dat daarbinnen niet alle facetten van de Afrikaanse taalkunde zoals die in de Europese traditie is gegroeid tot hun recht zullen komen. De beschrijving van Afrikaanse talen is één van onze taken; wij putten hiervoor uit de theoretische inzichten van de algemene taalwetenschap, en de algemene taalwetenschap put uit onze taalbeschrijvingen.

Onze beschrijvingen zullen uiteindelijk het grootste nut voor de algemene taalwetenschap opleveren als ze er niet al te direct door gestuurd worden. John Stewart heeft in zijn afscheidscollege naar deze relatie verwezen met de uitdrukking: "West-Africa - the grave of many concepts of the white man's linguistics". Het graf van de ene theorie is de wieg van de volgende, en het spreekt vanzelf dat het een ieder van ons vrij staat om zich ook op het terrein van de ander te begeven. Dit is in het verleden regelmatig gebeurd, en ik hoop dat wij en onze burens van de Algemene Taalwetenschap deze traditie tot wederzijds voordeel zullen voortzetten.

Het beschrijven van een Afrikaanse taal heeft een aantal praktische aspecten waardoor het zich van veel werk aan westerse talen onderscheidt. Die bijzonderheden zijn meestal het gevolg van het feit dat wij betrekkelijk weinig van de taal weten die wij onderzoeken. Het is eerder regel dan uitzondering dat wij ons er niet, of slechts zeer gebrekkig, in kunnen uitdrukken. Wij verzamelen onze informatie van een spreker van de taal, en die spreker noemen wij de "informant". Wij doen dit niet om onze gegevens te objectiveren, maar omdat wijzelf de competentie missen. Bij het werk met een informant zijn misverstanden van uiteenlopende aard aan de orde van de dag. Toen ik in Angola met een groep studenten over ideofonen sprak, vroeg ik hun om elk in de eigen taal het woord te geven dat het kraaien van de

haan nabootst, het woord voor "kukeleku", dus. Ik kreeg de betreffende woordjes in het KiKoongo, het KiMbundu, het Cokwe, het Mbuunda en het Oshikwanyama, maar ik kreeg niets voor het Umbundu. Pas later heb ik begrepen dat de haan het symbool van de leider van de opstandige UNITA-beweging was, en het betreffende woord één van zijn strijdkreten; het was dus in de omgeving waar wij ons bevonden een taboe-woord geworden.

Het komt mij voor dat de goede omgang met informanten, d.w.z. het verstandig kunnen vragen en de antwoorden kunnen begrijpen, voor ons dezelfde functie heeft als het interpreteren van teksten voor de filoloog. Onze hoop is dat in de toekomst steeds meer beschrijvend werk door bekwame taalkundigen uit Afrika zelf zal worden verricht. Zij kennen de te onderzoeken talen beter en zullen daardoor ook betere beschrijvingen kunnen leveren.

Als tweede taak van de Afrikaanse taalkunde heb ik het vergelijken van Afrikaanse talen genoemd. Er zijn twee manieren om talen te vergelijken. De eerste manier, de typologische, bekijkt hoe talen van elkaar verschillen. Men kan b.v. klinkersystemen, pronominale systemen, naamvals-systemen, woordvolgorde, kleur-terminologieën en elk ander denkbaar sub-systeem vergelijken. Dit soort werk veronderstelt dat deze sub-systemen buiten de termen van een bepaalde taal of groep talen te omschrijven zijn; we moeten dus een voor alle menselijke talen geldige definitie van "klinker", "voornaamwoord", "naamval" enz. hebben alvorens uit te kunnen maken of een bepaalde taal überhaupt klinkers, naamvallen, enz. heeft. Het resultaat is een typologische indeling van de onderzochte talen, en als het spectrum van de vergeleken talen breed genoeg is, kan men een hypothese opstellen over wat er in menselijke talen wel, of vaak, en wat niet, of slechts zelden, voorkomt, en men kan ook proberen om samenhangen tussen verschillende sub-

systemen op het spoor te komen. Typologisch onderzoek is principieel a-historisch, en wordt meer beoogd dan een willekeurige groepering van talen, dan moeten in beginsel alle menselijke talen betrokken worden.

Toch kan het nuttig zijn om ook binnen de Afrikaanse taalkunde typologisch onderzoek te verrichten. Op sommige gebieden blijkt namelijk de variatie in Afrika zo groot te zijn dat Afrikaanse gegevens het spectrum van de beoogde universele typologie in belangrijke mate verrijken. De meest bekende voorbeelden zijn de click-medeklinkers die in het ons bekende universum van talen bijna uitsluitend in Afrika voorkomen, of de indeling van naamwoorden in klassen, zoals die in de Niger-Kongo talen een unieke vorm heeft gekregen. Niet uniek, maar toch bijzonder rijk gevarieerd zijn Afrikaanse toon-systemen en systemen van klinkerharmonie.

Een recent voorbeeld van een beschrijvende studie van een Afrikaanse taal met grensverleggende uitwerking op de fonologische typologie is G. Dimmendaals artikel over het Lendu. Daarin wordt aangetoond dat deze taal uit noord-oostelijk Zaire een fonetisch en fonologisch contrast kent tussen implosieve en gepreglottaliseerde medeklinkers. Dat zulk een contrast fonetisch mogelijk is, was bekend; maar in de literatuur over bestaande klanksystemen werd regelmatig vermeld dat geen enkele taal dit verschil fonologisch uitbuitte. Nu we een beschrijving van deze fonologische oppositie uit een levende taal hebben, zullen implosieve en gepreglottaliseerde medeklinkers ook weldra samen in het fonologisch systeem van een gereconstrueerde proto-taal voorkomen. Wat zou onze reactie daarop een jaar geleden zijn geweest? Een aardig detail aan deze analyse van het Lendu is dat Dimmendaal zelf een typologisch argument aanhaalt om zijn analyse te staven. Hij bespreekt de mogelijkheid of de serie medeklinkers ['b], ['d], ['j], en ['y] misschien ejectives zouden kunnen zijn, zoals

door sommigen was gesuggereerd. Hij wijst dit af, met onder meer - maar niet uitsluitend - als argument de volgende sterke universele tendentie: De meest voorkomende ejectives is de velair, dan volgt de palataal, dan de alveolair en dan de labiaal. De betreffende serie in het Lendu mist nu net de velair, en het is dus typologisch zeer onwaarschijnlijk dat het gaat om een serie van ejectives.

Ik kom nu toe aan de andere soort van taalvergelijking, en wel de soort die is gericht op de geschiedenis van afzonderlijke talen of taalgroepen of taalfamilies. Alle levende talen zijn voortdurend aan verandering onderhevig, en het is één van de specifieke taken van de Afrikaanse taalkunde om de geschiedenis van de Afrikaanse talen zo goed mogelijk te achterhalen.

Ik heb al vermeld dat we in slechts weinig gevallen gebruik kunnen maken van oudere geschreven bronnen. Het Nubisch is een voorbeeld van een Afrikaanse taal met een geschreven traditie van meer dan duizend jaar. Maar meestal zijn wij op eigentijdse of recente taalbeschrijvingen aangewezen. Voor de historische interpretatie is dit minder noodlottig dan op het eerste gezicht lijkt. Immers, wij hebben het zelf in de hand dat wij onze beschrijvingen zo omvattend en zo precies maken als wij maar kunnen; geschreven bronnen kan men met groot vernuft interpreteren, maar uiteindelijk moet men ze nemen zoals ze zijn. De filologische interpretatie van geschreven bronnen is binnen de Afrikaanse taalkunde minder van toepassing dan binnen de Europese en oriëntalistische disciplines, maar verder zijn er in het werk van vergelijking en reconstructie weinig wezenlijke verschillen te vinden.

Een voordeel bij het historisch-vergelijkend onderzoek van veel Afrikaanse taalfamilies is dat die families vaak uit heel veel talen bestaan. Daardoor wordt onze

taak weliswaar bewerkelijk, maar tegelijk neemt ook de kans toe om meer historische veranderingen bloot te leggen. We kunnen de 300 à 400 bantoetalen als voorbeeld nemen. De reconstructie van het fonologisch systeem van het Proto-Bantoe lijkt een uitgemaakte zaak. Nu vinden we in één enkele taal een fonologisch contrast dat slechts gedeeltelijk uit de gereconstrueerde proto-taal afleidbaar lijkt te zijn. Die taal is het UMBundu, dat geenszins een geïsoleerde positie binnen de Bantoe-taalfamilie inneemt; de onverklaarde contrasten zijn die tussen orale en genasaliseerde [v], [l], [y] en [h]. Ik heb nog geen oplossing voor dit raadsel, maar de mogelijkheid bestaat dat deze éne taal een fonetisch zeer kwetsbaar contrast bewaard heeft dat in honderden andere talen verdwenen is, en dat wij op grond daarvan de reconstructie van het Proto-Bantoe moeten herzien.

De historisch-vergelijkende Afrikaanse taalkunde omvat niet alleen de genetische classificatie en het opsporen van processen die in het verleden tot grotere differentiatie van talen hebben geleid. Talen veranderen ook doordat ze elkaar beïnvloeden. De geschiedenis van taal-contacten proberen wij door de instrumenten van de taal-geografie te onderzoeken. Deze lopen van dialectologie tot areale taalkunde; de aandacht richt zich niet uitsluitend op leenwoorden, maar op alle aspecten van de semantische, lexicale, grammaticale en fonologische structuren.

Gaat alles goed, dan kunnen wij de resultaten van de verschillende soorten van vergelijkend onderzoek in elkaar passen, en ontstaat er uit de stukjes geleidelijk aan een beeld van de geschiedenis van een taal, een taalfamilie, of een taalverbond.

De processen van taalverandering zoals beschreven door de historische taalkunde kunnen op hun beurt aan een typologische classificatie worden onderworpen. De

historische taalkunde zelf gebruikt deze generalisaties om zo plausibel mogelijke scenario's voor verdere historische hypothesen te kiezen. In een recentelijk aan de Leidse letterenfaculteit door A. Lubotsky met succes verdedigd proefschrift werd de hypothese gepresenteerd dat het Proto-Indo-europees een toontaal geweest zou kunnen zijn. Zijn probleem was het om een verklaring te vinden voor de beperkingen die het Indo-europees kent m.b.t. het samen voorkomen van bepaalde medeklinkers in één wortel, en ook van bepaalde medeklinkers en klemtoon patronen. Deze beperkingen zijn op zich fonetisch niet plausibel, maar werden aannemelijker doordat er verwezen kon worden naar de relatie die in vele Afrikaanse talen bestaat tussen de stemhebbendheid van een medeklinker en de toon op een naburige klinker. Als er dan ook nog een verband gelegd kan worden tussen toonpatronen en klemtoon, lijkt de zaak rond.

Een andere lijn van historisch-typologisch onderzoek wordt in de laatste jaren vooral in Keulen onder leiding van Bernd Heine intensief gevolgd, en is onder het trefwoord "grammaticalisering" samen te vatten. Er wordt daar getracht wetmatigheden te vinden voor de talrijke gevallen waarin de reconstructie leert dat woorden uit de open klassen van naamwoorden en werkwoorden overgegaan zijn naar gesloten klassen van woorden of morfemen, zoals voor- en achtervoegsels of naamvalsuitgangen. In een recent artikel van Heine en Claudi worden b.v. de lotgevallen beschreven van het Ewe naamwoord *me*, dat 'het binnenste' betekent. We zien dat *me* ook fungeert als postpositie 'in', zoals in *du-a me* 'in de stad', en als derivationeel suffix '-heid', zoals in *deví-me* 'jeugd, jonkheid', en dat het wellicht ook nog de bron was van de markeerder van het progressief aspect, *-ú*. Het opmerkelijke is nu dat de auteurs aannemen, en ook expliciet tot uitdrukking brengen dat zij op het spoor zijn van het ontstaan van grammaticale structuur: "This view is an evolutionary one rather than

a historical one in the proper sense." Ik zal proberen uit te leggen waarom ik hen in deze niet kan volgen.

Onder evolutie verstaat men in alle Europese talen zoiets als "geleidelijke ontwikkeling tot iets anders, bep[aardelijk] iets hogers of beters". (Dit is de definitie van Van Dale; al zou ik "iets hogers of beters" liever door iets beters willen vervangen.) Als we over de evolutie van taal spreken, dan bedoelen wij het eerste, het eenmalige ontstaan van taal, dan wel van de eigenschappen of elementen die de menselijke taal uitmaken. En wat dit aangaat wil ik de volgende stelling pomen: Geen enkel geobserveerd of gereconstrueerd historisch verschijnsel in taal is als een stuk evolutie te beschouwen. Voor elk historisch proces in taal bestaat een - soms ingewikkeld - scenario waarbij het nieuwe weer te niet kan worden gedaan. De toestanden vóór begin en ná afloop van de historische kringloop zijn kwalitatief niet van elkaar te onderscheiden. Om bij het Ewe voorbeeld te blijven: Ook al zou het zo zijn dat alle postposities in het Ewe uit naamwoorden zijn ontstaan, en ook al zou een reconstructie van het pre-Ewe zonder postposities juist zijn, dan nog volgt hieruit niet dat we als het ware getuige zijn van het ontstaan van de categorie "postpositie" als zodanig.

Een ander geval van dit soort zijn de adjectieven in het Bantoe. Het KiNyamwezi heeft een zeer grote klasse van adjectieven. De meeste daarvan zijn afgeleid van werkwoorden, en waarschijnlijk is de formatie dermate produktief dat we van een open klasse kunnen spreken. Aan de andere kant zijn er bantoetalen, zoals het LoMongo in Zaïre, die geen morfologische klasse van bijvoeglijke naamwoorden kennen. Staat het LoMongo lager op de evolutie-ladder van adjectieven dan het KiNyamwezi? Neen, we weten dat dat niet zo is. De reconstructie van een klein aantal adjectieven voor het Proto-Bantoe staat vast, en als we in het LoMongo naar

deze woorden zoeken, dan vinden wij ze daar gedeeltelijk als zelfstandige naamwoorden terug. Ook in dit voorbeeld hebben wij dus niet met evolutie van adjectieven te maken, maar met historische processen die behoren bij het ontstaan en vergaan van deze morfo-syntactische categorie.

De synchrone tegenhanger van het niet-erkennen van sporen van evolutie in voor ons toegankelijke talen is de stelling dat alle talen gelijk ontwikkeld zijn. Ik haast mij hieraan toe te voegen dat mijn collega's die wel met de evolutie van taal begaan zijn over dit punt niets anders zeggen dan ik. Ik vind dat het de Afrikaanse taalkunde past om er steeds wanneer dat nodig is op te wijzen dat er geen primitieve talen zijn, en dus ook geen "grote cultuurtalen". Afrika is wellicht het continent waar de mens en dus ook taal is ontstaan, maar de Afrikaanse talen zijn geen representanten van verschillende stadia van de evolutie van menselijke taal.

De historische taalkunde van Afrika is daardoor niet minder interessant of belangrijk. De resultaten vormen waardevolle bouwstenen voor de reconstructie van de geschiedenis van Afrika. Leenwoorden vertellen ons bijvoorbeeld iets over contacten tussen sprekers van verschillende talen in het verleden. Zo vinden wij in het Swahili een aantal woorden die aan het Portugees ontleend zijn: *meza* 'tafel', *pesa* 'geld', *karata* 'speelkaart'. Deze woorden zijn simpele getuigen van de Portugese aanwezigheid in Oost-Afrika in de 17e eeuw. Meer stof om over de relatie tussen Portugezen en de inheemse bevolking na te denken levert het woord *gereza* 'gevangenis', dat van het Portugese *igreja* 'kerk' afkomstig is.

Nu zijn er over contacten tussen Afrikaanse en Europese talen meestal ook geschreven bronnen. Maar de Europese

en mediterrane documentatie geeft slechts uitsluitel over een klein deel van de Afrikaanse geschiedenis, en de methodische voorkeur van onze geschiedschrijving voor geschreven bronnen mag niet tot het misverstand leiden dat Afrikaanse geschiedenis vooral de geschiedenis van de kolonisatie zou zijn. De integratie van geschiedenis en historische taalkunde biedt hier uitkomst.

De verspreiding van voedselplanten en huisdieren kan bijvoorbeeld nagegaan worden door het traceren van het betreffende deel van de woordenschat. Als voor een bepaalde taalgroep een hele set van termen zoals 'rund' - 'koe' - 'stier' - 'os' - 'vaars' - 'kalf' - 'melken' te reconstrueren valt, zoals F. Rottland dit voor het Zuid-Nilotisch bijna perfect gelukt is, dan kan men veilig aannemen dat de sprekers van de proto-taal runderen hielden. Als we de talen die het nauwst met het KiSwahili verwant zijn rond het mondingsgebied van de Tana-rivier vinden, dan moeten wij aannemen dat het KiSwahili zich van daaruit heeft verspreid.

We kunnen dezelfde argumentatie ook op veel grotere eenheden toepassen, en daarmee in grotere diepten van de Afrikaanse geschiedenis doordringen. Stel we hebben een kaart van Afrika, waarop genetisch-taalkundige diversiteit voorgesteld is door middel van kleur-schakeringen zoals wij die kennen van een fysisch-geografische kaart. Dan zouden wij in het midden, van Gambia in het westen tot Ethiopië in het oosten, een bergrug zien lopen, met de hoogste punten in Midden-Nigerië, in de Zuid-Soedan en in Noord-Zaire. Dalby heeft aan dit gebied de naam "fragmentation-belt" gegeven. Daarmee heeft hij onze aandacht misschien in de verkeerde richting gestuurd, want meestal is er niets merkwaardigs aan een gebied met een grote diversiteit aan talen. Uit historisch oogpunt is de vraag hoe grote, taalkundig meer homogene arealen zijn ontstaan, vaak interessanter.

Zo'n areaal is het gebied van de bantoetalen, dat bijna de gehele zuidelijke driehoek van Afrika beslaat. Het probleem van de "Bantoe-expansie" heeft dan ook in de laatste twintig jaar afrikanisten uit diverse disciplines bijeengebracht en bezig gehouden.

Vanuit de taalkunde bestaan er weinig twijfels over het gebied, van waaruit het Bantoe zich over zuidelijk Afrika heeft verspreid: Wij moeten het in Kameroen lokaliseren, waar de met het Bantoe het nauwst verwante talen gesproken worden. Over de verdere geschiedenis van de verspreiding van het Bantoe bestaat veel minder duidelijkheid en eensgezindheid. Dit is niet de gelegenheid om de discussie over de Bantoe-expansie de revue te laten passeren. Taalkundig bezien is er in ieder geval één duidelijke lacune: Er bestaat nog altijd geen redelijk zekere en gedetailleerde genetische subclassificatie van de bantoetalen.

Nu heeft het weinig zin om steeds maar op meer en betere beschrijvingen te wachten. Er zijn elk jaar meer nieuwe gegevens beschikbaar, en ook wat het in deze vraag zo cruciale noordwesten van het bantoegebied betreft, beschikken wij nu over talrijke publicaties van de "Grassfields Working Group", waarin Jan Voorhoeve een inspirerende en leidende rol heeft gespeeld.

Ik zie vooral twee moeilijkheden op de weg naar een geconsolideerde subclassificatie van het Bantoe: In de eerste plaats is de geschiedenis van de bantoetalen zeer waarschijnlijk gekenmerkt door veelvuldige onderlinge beïnvloeding. Het resulterende netwerk, waarin naburige talen meestal sterk op elkaar lijken, is dus slechts ten dele in termen van een stamboom te beschrijven. De onderscheiding tussen leengoed en erfenis, tussen golven van veranderingen die van taal tot taal zijn doorgegeven en taal-inherente innovaties, die onderscheiding kan alleen door tijdrovende aandacht voor het detail tot

stand worden gebracht.

De tweede hinderpaal op de weg naar een betere sub-classificatie en reconstructie van het Bantoe ligt in de omvang van het materiaal, dat zo omvangrijk is geworden, dat het met de traditionele werkwijzen niet meer te overzien is. Wij moeten wegen en middelen vinden om de informatica voor de vergelijkende bantoeïstiek ten nutte te maken. De Leidse vakgroep Afrikaanse Taalkunde staat op het punt om haar krachten voor dit doel te bundelen met de zusterinstellingen in Brussel en Lyon. Wij verwachten in deze ook veel van de in Leiden op te richten "data-bank voor niet-westerse talen". Mij staat een expert-systeem voor de bantoeïstiek voor ogen, waarin allerlei soorten informatie zijn opgeslagen, van bibliografische gegevens tot klank-correspondenties, en van woordenlijsten tot syntactische structuren. Zo'n expert-systeem zal ons werk niet zelfstandig kunnen uitvoeren, maar het zal een middel zijn om de gegevens beter te overzien.

De Afrikaanse taalkunde heeft nog andere raakvlakken dan die met de algemene taalwetenschap en de geschiedenis. Hiermee doel ik niet op de ietwat vage bewering, dat de taal zelf een stuk cultuur is, dat niet los van andere aspecten van een cultuur kan worden begrepen. In de taalkunde is deze stelling het best bekend en uitgewerkt onder de naam "Sapir-Whorf-hypothese". Volgens die hypothese is elke taal op elk niveau een weerspiegeling van de cultuur waarbinnen hij gesproken wordt. Ik ben het met deze stelling, in deze algemene vorm, niet eens. Ik vermag geen correlaties te zien tussen bepaalde culturen en de fonologische, morfologische of syntactische eigenschappen van de bijbehorende talen.

Een geliefd voorbeeld van een relatie tussen cultuur en taalstructuur, is de indeling van zelfstandige naamwoorden in door prefixen gemarkeerde klassen. Men vindt

dit verschijnsel in alle bantoetalen en in vele met het Bantoe verwante Niger-Kongo talen. Er bestaat een nogal schimmige correlatie tussen de verdeling in klassen en een klein aantal semantische velden. Zulke velden zijn b.v. [menselijk], [dier], [boom], [vrucht], [vloeistof]. Maar elke taal bevat veel woorden die óf helemaal niet in één van dergelijke betekenis-velden thuis horen, óf die - erger nog - er wel in thuis horen, maar in een andere naamwoordklasse zijn ingelijfd. De poging om een verband te leggen tussen deze naamwoordklassen en de cultuur faalt op drie manieren: De waarneembare correlaties zijn te zwak, verder zijn de betekenisvelden niet cultuur-specifiek maar kunnen in elke menselijke cultuur worden onderscheiden, en tenslotte behoren de participerende talen niet tot één cultuur.

Bij mijn stelling dat alle talen zich in hetzelfde evolutionaire stadium bevinden, past de aanvulling, dat alle talen geschikt zijn om in elke cultuur te worden gebruikt.

Er is echter één gebied waar taal en cultuur elkaar weerspiegelen: het lexicon. De studie van het lexicon is dan ook een boeiend onderzoekterrein waar wij de specifieke kennis van andere op Afrika gerichte disciplines nodig hebben. Dit geldt vooral voor de studie van specifieke terminologieën, b.v. voor de aanduiding van verwantschapsrelaties, voor ambachten, voor de namen van planten en hun bruikbaarheid, en voor andere deelgebieden van het lexicon waarin de collectieve kennis en het geestelijke bezit van een taalgemeenschap zijn opgeslagen.

U zou kunnen vragen, of er geen tegenspraak is tussen mijn beweringen dat elke taal voor elke cultuur geschikt is, en dat de woordenschat de cultuur tot op zekere hoogte weerspiegelt. Ik meen van niet. Een taal kan altijd alles uitdrukken wat de sprekers willen zeggen,

en als de cultuur en de maatschappij veranderen en er over nieuwe dingen gepraat moet worden, dan blijkt dat de taal - en dat is dan in de eerste plaats de woordenschat - onmiddellijk mee verandert. Dit is een wezenlijke eigenschap van menselijke taal, die niet alleen waarneembaar is in de grote veranderingen die een taal in de loop der tijd ondergaat, maar die wij kunnen zien in elk gesprek of tekst.

Buiten het lexicon is er dus weinig reden om aan te nemen dat taalwetenschap een soort cultuurkunde is. Daarentegen is het voor een beter begrip van de historische dimensie van de Afrikaanse taalkunde beslist nodig om het functioneren van taal in de maatschappij te kennen. Op dit punt verschilt de situatie in Afrika vaak van die elders. De meerderheid van de Afrikaanse talen wordt niet met uitsterven bedreigd. Dit komt doordat vooral de sprekers van "kleinere" talen in hoge mate meertalig zijn. Het kunnen spreken en verstaan van vier of vijf talen is in Afrika heel gewoon. Daarbij heb ik het niet over op school geleerde talen, maar over talen waarmee één enkele spreker in zijn dagelijkse leven, of anderszins regelmatig in aanraking komt. Meertaligheid is kenmerkend voor vele Afrikaanse volksgroepen. Je zou kunnen zeggen dat in Afrika meertaligheid functioneel vaak equivalent is met sociolecten in westerse nationale staten. Huistaal, markttaal, schooltaal, overheidstaal, muziektaal, jagerstaal enz. zijn voor vele Afrikanen inderdaad echt verschillende talen.

Meertaligheid houdt onderlinge beïnvloeding van talen in. De betekenis hiervan voor de historische taalkunde ligt voor de hand. Daarom hoort het tot de taken van de Afrikaanse taalkunde om de verschillende patronen van meertaligheid, "language choice", "language shift" en creoliseringsprocessen te onderzoeken en te beschrijven.

Tenslotte kom ik tot de vraag waarom wij ons de luxe van een Afrikaanse taalkunde permitteren. Wat hebben wij aan de verrijking en het doorgeven van kennis over Afrikaanse talen en hun geschiedenis?

In Europa is de studie van Afrikaanse talen in de eerste plaats ontstaan uit de belangstelling van de kant van missie en zending. De meeste ontdekkingsreizigers hadden meer belangstelling voor de loop van rivieren, voor vreemde planten en dieren en bodemschatten, en hun beschrijvingen van de mensen die zij aantroffen bevatten slechts weinig gegevens over hun talen. De Europese kooplieden die zich aan de kusten van Afrika vestigden hadden wel met Afrikaanse talen te maken, maar wat zij eventueel aan kennis hebben verworven, heeft geen traditie van Afrikaanse taalkunde opgeleverd. Het verschijnen van het vak Afrikaanse taalkunde aan de Duitse, Britse, Franse en Belgische universiteiten ging samen met de koloniale toe-eigening. Het is dit jaar precies honderd jaar geleden dat C. G. Büttner in Berlijn als docent voor het KiSwahili werd benoemd; dit was bij mijn weten de eerste (para-)universitaire aanstelling voor de niet-semitische en niet-egyptische Afrikaanse taalkunde.

Ook vandaag is er behoefte aan praktische kennis van Afrikaanse talen. Nog steeds reizen er zendelingen, medische werkers en allerlei soorten experts naar Afrika. Als zij willen functioneren, als zij iets willen begrijpen of leren, dan zullen zij zo direct mogelijk moeten kunnen communiceren. Dit geldt uiteraard ook voor onze collega-wetenschappers: sociologen en antropologen, onderzoekers van Afrikaanse economie, recht, godsdienst, geneeskunde, muziek, beeldende kunst en literatuur. Voor hen allen hebben wij een dienstverlenende functie. Bovendien is de vakgroep Afrikaanse Taalkunde in Leiden een aanloopstation voor instanties hier in Nederland die met vertaalproblemen zitten: De havenpolitie in

Rotterdam kan zonder hulp geen verstekelingen onder-
vragen, de vluchtelingen hulp kan niet met zijn cliënten
praten, omroepen weten niet wat ze in Afrika opgenomen
hebben, de PTT heeft onbestelbare brieven, musea kunnen
hun voorwerpen niet thuisbrengen, enz. enz. De vraag
naar Afrikaanse taalkunde is op dit gebied in ieder
geval groter dan de beschikbare capaciteit.

De schrijver van een recent rapport over "De niet-
westerse studies in Nederland" noemt de informatieve en
educatieve taken van deze studies voor Nederland, en met
instemming kan ik hem citeren als hij zegt dat "hun
bestaan en voortbestaan vanuit het gezichtspunt van
nationaal wetenschapsbeleid gemotiveerd" is (Uhlenbeck
1986:39). Anders dan de schrijver van dit rapport ben ik
echter van mening dat dit voor de Afrikaanse taalkunde
evenzeer opgaat als voor andere vakken.

Het zou evenwel niet juist zijn te menen dat het
maatschappelijke belang van de Afrikaanse taalkunde
uitsluitend binnen de grenzen van Nederland, of in het
Westen of het Noorden zou liggen. Het ligt ook, en zelfs
vooral, in Afrika. In de meeste landen van Afrika is de
"taal-kwestië" (in de Belgische betekenis van het woord)
een nijpend probleem. In bijna elk land worden vele
talen gesproken, soms gaat het om meer dan honderd
verschillende talen. Elke taal schept een speciale band
tussen de sprekers en sluit niet-sprekers uit. Dit is
precies de reden waarom men in de meeste Afrikaanse
landen ervoor terugdeinst om één bepaalde taal tot
landstaal te verheffen. Bij gebrek aan beter wordt dan
de taal van de vroegere koloniale overheid maar als
officiële landstaal aangehouden.

Een bijzonder tragisch voorbeeld is Angola. Dit land
verwierf pas in 1975 zijn onafhankelijkheid. Vóór de
onafhankelijkheid gold de volgende regeling voor het
onderwijs: Op openbare scholen was het medium Portugees;

privé-scholen (d.w.z. missie en zending) mochten zelf bepalen welke taal zij wilden gebruiken en kozen vaak een inheemse taal. Middelbare scholen - voor zover die al bestonden - waren alle openbaar en dus slechts vanuit een openbare, Portugees-talige basisschool te bereiken. Veel van de huidige politieke leiders hebben een middelbare of hogere schoolopleiding. Dat betekent dat hun ouders ervoor hebben moeten zorgen, dat zij op zesjarige leeftijd vloeiend Portugees konden spreken, en dat was alleen mogelijk als de voertaal in het ouderlijke huis Portugees was. Die leiders beheersen de inheemse talen vaak slechts gebrekkig. Het laat zich denken hoezeer hierdoor het nodige contact tussen de Angolese leiders en vooral de landelijke bevolking bemoeilijkt wordt. Anders dan in de zogenaamde anglofone of francofone landen staat hier ook niet het voordeel tegenover dat tenminste de elite een zogenaamde wereldtaal spreekt, met alle echte en vermeende voordelen van dien. Integendeel, in geen van de aangrenzende landen wordt Portugees gesproken, en zo worden regionale samenwerking en ruimere internationale contacten nog extra belemmerd.

Alle inspanningen die Angola zich getroost om in deze toestand verbetering te brengen baten weinig zolang Zuid-Afrika en de door Zuid-Afrika gesteunde UNITA-beweging delen van het land bezet of in toestand van oorlog houden. De situatie in Mozambique lijkt in vele opzichten op de Angolese. U ziet hoe klein de stap van de Afrikaanse taalkunde naar de politiek kan zijn. Ik kan niet nalaten om hier de naam van onze zeer geachte collega Hélène Passtoors te noemen, die deze stap bewust heeft gezet en daarvoor in een Zuid-Afrikaanse gevangenis moet boeten.

Er zijn ook landen in Afrika waar men in staat is gebleken om een actieve, autochtone taalpolitiek te voeren. Ik noem hier Tanzania, waar het Kiswahili op

bijna alle gebieden van het nationale leven volwaardig functioneert. Het is een groot voordeel van het KiSwahili in Tanzania dat het niet de moedertaal is van een potentieel dominante groep. Het kan dus als instrument van nationale eenheid dienen, en heeft dit in het verleden ook gedaan. Natuurlijk zijn er problemen, en veel daarvan hangen samen met de noodzaak, dat lexicale veranderingen "van boven" gestuurd moeten worden. Die noodzaak vloeit niet voort uit een structureel gebrek van de taal. Het KiSwahili is - net als iedere andere taal - zeer wel in staat om elk nieuw onderwerp onder woorden te brengen. Mwalimu Julius Nyerere, door vele jaren heen de politieke leider, was ook een buitengewoon creatief taalgebruiker. Hij wist in zijn redevoeringen altijd nieuw geschapen woorden in te vlechten, die de volgende dag dan tot algemeen bezit waren geworden. Een voorbeeld, dat ik aan Ridder Samsom dank, is het woord *umangimeza*; *meza* staat voor 'tafel' of 'bureau', *mangi* is een traditionele heerser bij de Chaga, en het geheel betekent, voor iedereen onmiddellijk duidelijk, 'bureaucratie'.

Maar ook de meest populaire politicus zal geen meeslepende toespraken over meetkunde, verloskunde of dieselmotoren houden, waarbij de hele natie aan de radio hangt. En als er opleidingen met leerboeken moeten komen, dan is er geen tijd om op de spontane groei en verspreiding van een terminologie te wachten. De Afrikaanse taalkunde begeleidt het proces van terminologie-vorming en standaardisering, onder meer door het proces van verspreiding en acceptatie van nieuwe vak-talen te onderzoeken en te beschrijven. Zij levert daarmee een bijdrage tot de onafhankelijkheid van Afrika.

De ware maatschappelijke betekenis van de Afrikaanse taalkunde ligt dan ook in de culturele emancipatie van Afrika. In een wereld, waar Afrika op alle gebieden van

techniek en wetenschap, van onderwijs en gezondheidszorg, van economie en bewapening, meer en meer gedwongen wordt, de ontwikkelingen op het noordelijke halfrond passief te volgen, in die wereld is er één stuk eigen erfenis dat het voor niets op de wereld onderdoet: de eigen talen, de in deze talen besloten schat aan historische overlevering en het cultureel bezit dat in deze talen is verwoord.

Aan het einde van mijn rede gekomen betuig ik mijn dank aan Hare Majesteit de Koningin, die mij op deze plaats benoemde.

Hooggeschatte Mevrouw Voorhoeve, beste Koos,
het is twintig jaar geleden dat Jan op deze plaats het ambt van hoogleraar in de Afrikaanse taalkunde aanvaardde. Jan is niet vervangen, we zullen hem blijven missen. Maar ik ben blij dat ik een aantal jaren van hem heb mogen leren. Jullie beiden blijf ik dankbaar voor al hetgeen jullie voor mij hebben gedaan.

De tijd is te krap om al mijn leermeesters en collega's toe te spreken. Er is een stroom van geleerden met wie ik in de loop der jaren hier in Leiden heb mogen samenwerken en van wie ik heb mogen leren. Hun allen betuig ik mijn dank en respect.

Waarde collega's, dames en heren studenten,
ik heb vandaag mijn gedachten over inhoud en grenzen van Afrikaanse taalkunde uitgesproken. Wij zullen samen over dit onderwerp blijven nadenken, en wij zullen het samen moeten waarmaken. Ik zal er mijn beste krachten voor geven.

Ik heb gezegd.

Literatuur

- Dalby, David. 1977. *The Language Map of Africa and the Adjacent Islands*. London: International African Institute.
- Dimmendaal, Gerrit J. 1986. Language typology, comparative linguistics, and injective consonants in Lendu. *Afrika und Übersee* 69:161-193.
- Heine, Bernd, en Ulrike Claudi. 1986. The metaphorical base of grammatical categories. In *The Fergusonian Impact*, Vol. 1: *From Phonology to Society*, uitg. Joshua A. Fishman et al., pp. 367-375. Berlijn: Mouton de Gruyter.
- Hyman, Larry M., en Jan Voorhoeve, red. 1980. *Les classes nominales dans le bantou des Grassfields*. (L'expansion bantoue, 1.) Paris: SELAF.
- Lubotsky, Alexander. 1987. Nominal accentuation in Sanskrit en Proto-Indo-European. Dissertatie, Rijksuniversiteit te Leiden.
- Newman, Paul. 1972. Syllable weight as a phonological variable. *Studies in African Linguistics* 3:301-323.
- Rottland, Franz. 1982. *Die südnilotischen Sprachen: Beschreibung, Vergleichung und Rekonstruktion*. (Kölner Beiträge zur Afrikanistik, 7.) Berlin: Dietrich Reimer.
- Stewart, John M. Volta-Congo nasality: The phoneme's grave? Afscheidscollege, gehouden op 6 februari 1986, Rijksuniversiteit te Leiden.
- Uhlenbeck, E. M. 1986. *De niet-westerse studies in Nederland: Een Verkenning*. Zoetermeer: Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen.
- Voorhoeve, Jan, A. E. Meeussen en K. F. De Blois. 1969. New proposals for the description of tone sequences in the Igbo completive phrase. *The Journal of West African Languages* 6:79-84.